

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Het Leidse wonder

Hoftijzer, P.G.

Citation

Hoftijzer, P. G. (2008). Het Leidse wonder. In *Jaarverslag 2007 van de Koninklijke Brill NV* (pp. 73-96). Leiden: E.J. Brill. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/15631>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/15631>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Het Leidse wonder

Paul Hoftijzer

Het Leidse wonder

bzoeter • ende mit die wilde wzebe slanen ende to
ghen ouer in engelant • ende verzeuen daer wt
die engelsche bzutoen ende beherbe dat lant sel
uer • Ende setten daer coningen in nae hoer sels
goet denclzen • Daer nae leerden sommighe we
ter met wel bleuen daer • Ende van desen coninc
egistus gheslacht soe wort ghebozen sinte wille
bzort • sinte ieroen • ende aelbzecht die tot egmöt
leyt • Daer nae doe die vzielen mit ten slanen we
ter wt engelant quamen • ende niet en wilsen
wat si doen souden • doe togghen si mit malcander
in dat wilde wout sonder ghenaden • Ende verze
uen daer wt die wilde vvesten ende malieben enen
burch daer nu leyden staet • Ende sette daer een
casteleyn op mit wel voles om dat wout te lewa
ren • Ende van desen casteleyn soe quamen heel
lzinder • ende enen soen die lem hiet • ende was
alten vzoemen man soe dat die wilsen hem corē
tot enen heer van wilsenburch • Dese heer lem
die wan enen soen die dibbout hiet • Dese dib
bout wort daer na coninc van vzielantende had
de een wijf die een rufinne was daer hi wel lē
beren aen wan ende oec eenen soen die lem hiet •
Dese lem wort ridders • ende stichtede die stede
van haeclem • ende hietse na hem seluē heelems
stat • Ende van desen heer lem soe wort ghebozē
die machtige coninc esellooz Dese coninc esellooz
was dus gheheten om dat sijn ozen soe lang wa

1. Pagina van de Cronike of historie van Hollant van Zeelant ende Frieslant ende van den Sticht van Utrecht (Leiden: Heynricus Heynrici, 9 juli 1483). Universiteitsbibliotheek, Leiden.

De tekst van het eerste in Leiden gedrukte boek was al geschreven rond het midden van de vijftiende eeuw. Naar de eerste druk (Gouda, 1478) wordt deze geschiedenis van Nederland ook wel het 'Goudse kroniekje' genoemd. Op deze pagina wordt de stichting van Leiden verhaald ('ende makeden enen burch daer nu leyden staet'). Heynrici drukte met letters, die eerder waren gebruikt door de Culemborgse drukker Johan Veldener.

Toen 325 jaar geleden Jordaan Luchtmans, pionier van het huidige Brill, besloot in Leiden een wetenschappelijke uitgeverij en boekhandel op te zetten, was dat een voor de hand liggende keuze. Leiden nam immers al geruime tijd een vooraanstaande plaats in de wereld van het geleerde boek in. Toch was die bloei bepaald geen vanzelfsprekend verschijnsel. Gedurende een groot deel van de zestiende eeuw had het Leidse boekenbedrijf zelfs een kwijnend bestaan geleid. Maar in het laatste kwart van de eeuw vond een omslag plaats, die met een knipoog naar een artikel van de eminente boek-historicus H. de la Fontaine Verwey kan worden betiteld als het 'Leidse wonder'.

De eerste Leidse drukker was een zekere Heynricus Heynrici. In 1483, tweehonderd jaar vóór Jordaan Luchtmans, drukte hij zijn eerste boek, een beknopte geschiedenis van Holland, Zeeland, Friesland en Utrecht, beter bekend als het 'Goudse kroniekje'. [1] Dat was betrekkelijk laat, omdat de eerste gedateerde gedrukte boeken in de Nederlanden al in 1473 waren verschenen, gelijktijdig in Utrecht en Aalst, terwijl ook daarvoor waarschijnlijk al drukkers actief waren, al kunnen we hun drukwerk – men spreekt over de Nederlandse prototypografie – niet goed dateren, laat staan lokaliseren. Die late introductie van de boekdrukkunst in Leiden, een stad die op dat moment toch zo'n 12.000 inwoners telde, heeft zonder twijfel mede te maken met de heersende economische malaise als gevolg van de neergang van de lokale lakennijverheid. Deze zogenaamde 'oude draperie', de dobber waar de Leidse economie gedurende de Middeleeuwen op had gedreven, was niet in staat om de concurrentie met producenten van lichtere wollen stoffen elders in de Nederlanden en daarbuiten het hoofd te bieden.

Heynrici is slechts twee jaar actief geweest en heeft in die periode zes boeken geproduceerd. In 1485 verdwijnt hij weer, zonder een spoor achter te laten. Daarna is het tien jaar stil, en rond 1500 zijn er niet

De vridaghes te mettentijde
 so stant op Ende verwaeker
 di seluen ende besich hoe dpe
 goedertieren heere quam vā
 den berch van oliuete en vergaderde
 sijn discipelē en brochte bie en seide
Tolghet mi na: **O** mijn siel v ginc
 dijn geminde voer sijn discipelen ont
 dat hij ghinc tot sijre passie. mer tot
 noch toe had hi altoos in dat middel
 gheweest ond hem lide **D**oe die disci
 pelen ihesum sagen dat sijn scoen aen
 sichtsloe mismaket was van dat bloe/
 dige; weet so worden si seer bedrukt
 ende saghen hem ontfermeliken aen
End die soete heere die instruyerde se
 van die toecomende dinghen sijnder
 bittere passien **E**nde doe ihesus sijn
 vanden ghen. hede omtrent alomē
 met ee arm borst scieten soude moghe

9

meer dan een paar drukkers gelijktijdig in de stad werkzaam. Hun productie bestaat vooral uit devotionele godsdienstige werken en schoolboeken, bestemd voor een lokale, hooguit regionale markt, die echter vanaf het begin last had van verzadiging. Al in 1482, dus een jaar voordat Heynrici actief werd, wordt geklaagd over de gedaalde prijzen voor handschriften vanwege de overvloed van gedrukte boeken op de markt, 'propter multitudinem librorum impressorum'.

Twee drukkers geven de toon aan in de vroege Leidse boekproductie, Hugo Jansz van Woerden, werkzaam tussen 1496 en ongeveer 1506, met een output van ruim vijftig titels, en Jan Seversz, die tussen 1503 en 1524 116 titels op de markt bracht, het grootste aantal van welke drukker in Holland in deze periode ook. In het geval van Van Woerden is nog zichtbaar hoe dicht de boekdrukkunst in het begin stond bij de handschriftenproductie. In zijn hoofdzakelijk godsdienstig georiënteerde uitgaven zijn eenvoudige houtsneden opgenomen [2], die stilistisch grote overeenkomst vertonen met illuminaties in Leidse handschriften uit het laatste kwart van de vijftiende eeuw; omdat de makers ervan niet bekend zijn, worden ze de Meesters van Hugo Jansz van Woerden genoemd. Na 1506 verplaatste Van Woerden zijn activiteiten echter naar andere Hollandse steden. Jan Seversz, die behalve zijn specialisatie in schoolboeken ook enkele

2. anon., *Dat leven ons Heren Jhesu Christi* (Leiden: Hugo Jansz van Woerden, 25 mei 1498). Universiteitsbibliotheek, Leiden. Geïllustreerde beschrijvingen van het leven en lijden van Christus waren erg geliefd in de late Middeleeuwen. Ze werden gebruikt voor dagelijkse meditatie en contemplatie. Op de afbeelding is te zien hoe Jezus in de Hof van Olijven de 'Judaskus' ontvangt. Het boekje was dermate populair, dat nog hetzelfde jaar een herdruk verscheen.

3. *Thomas van Cantimpré, Der byen boeck (Leiden: Jan Seversz, 16 november 1515). Koninklijke Bibliotheek, Den Haag. De prachtige illustraties op het titelblad van deze oorspronkelijk dertiende-eeuwse verhandeling over het kloosterleven laten de invloed zien van contemporaine, door de Renaissance beïnvloede kunstenaars uit de Lage Landen als Lucas van Leyden.*

4. *Cornelius Valerius, Grammaticarum institutionum libri IV (Leiden: Dierick Gerritsz Horst, 1567). Universiteitsbibliotheek, Leiden. Deze grammatica in de vorm van vragen en antwoorden van de Leuvense hoogleraar Cornelius Valerius werd veel gebruikt op de Latijnse scholen in de Nederlanden.*

fraai geïllustreerde werken heeft gedrukt [3], betaalde de prijs voor zijn bemoeienis met de uitgave van ketterse uitgaven. Verscheidene anoniem uitgegeven traktaten van Luther, alsmede de *Summa der godliker schrifturen* (1523) worden aan zijn pers toegeschreven. Het Hof van Holland veroordeelde Seversz vanwege de publicatie van deze 'scandaleuze boecken' in 1524 tot eeuwige verbanning uit Holland. Daarna was hij nog enige tijd actief in Utrecht en Antwerpen.

Met het vertrek van Seversz was het met de kortstondige bloei van de Leidse drukkerij gedaan. Het handjevol drukkers dat tussen 1525 en 1575 in de stad actief was, produceerde slechts een klein aantal eigen uitgaven of werkte als 'jobbing printers' voor uitgevers elders, vooral in Amsterdam. Hun drukwerk is bijna geheel uitgevoerd in gotische letters. De enige uitzondering is de drukker Dierick Gerridt Horst, die in de jaren '60 in Leiden werkzaam was. [4] Hij kan worden beschouwd als de eerste 'moderne' drukker in Leiden, aangezien hij de meeste van zijn uitgaven – een bescheiden verzameling van humanistisch georiënteerde Latijnse teksten uit de kring van docenten van Hollandse Latijnse scholen – drukte in een romeinse en cursieve letter, ontworpen door de Antwerpse lettersnijder Ameet Tavernier. De invloed van de Renaissance is ook zichtbaar in de keuze van zijn drukkersmerk, een afbeelding van een kraanvogel, staand op een schedel met een steen in zijn poot, voorzien van het motto 'Vigilate'. Het is een klassiek symbool van de waakzaamheid, dat hij heeft ontleend aan de *Adagia* van Erasmus. Maar Horst kon het evenmin in Leiden bolwerken; in 1568, na slechts zes jaar werkzaam te zijn geweest, was hij weer verdwenen.

Deze weinig florissante toestand van het Leidse boekenbedrijf gedurende een groot deel van de zestiende eeuw is niet alleen een Leids verschijnsel. In de meeste steden van Holland en andere noordelijke provincies was de situatie niet veel beter. Hiervoor is niet een eenduidige verklaring te geven. De voortdurende economische stagnatie heeft waarschijnlijk een rol gespeeld, evenals de nog altijd relatief bescheiden potentiële markt voor gedrukte boeken. En dan was er natuurlijk de dominante positie van

CORNELII
VALERII ULTRAIECTINI
GRAMMATICARVM
INSTITVTIONVM
LIBER IIII.

De Carminum ratione, seu de versibus
faciendis.

Spernere vis mortem? vis puram viuere vitā?

Vis feris sapiens? vir q̄ probus? Vigila.

LEIDAE,
Sub interfignio Gruis Aurei, Apud
Theodoricum Gerardi Horst,
Permissu Senatus, Sub-
signatum Vlieden.

ANNO M. D. LXVII.

5. Adam Sasbout, *Devote ende seer gheestelijcke sermonen ...* (Leiden: Jan Matthijsz, 8 januari 1569). Universiteitsbibliotheek, Leiden.

De drukker van deze vertaling van een aantal Latijnse preken van de franciscaner monnik Adam Sasbout werkte veel voor uitgevers buiten Leiden, in dit geval de Amsterdamse boekhandelaar Hendrick Aelbertszoon. De vormgeving van de tekst volgt de conventies van volkstalige devotieboekjes voor een breed publiek.

Antwerpen in het boekenbedrijf. Van de jaren '20 tot '80 van de zestiende eeuw was Antwerpen het onbetwiste middelpunt van de boekhandel in de Lage Landen en het was voor Noord-Nederlandse drukkers en boekverkopers zeer moeilijk om de hegemonie van de Scheldestad te doorbreken. Een andere factor lijkt te zijn geweest dat de katholieke censuur succes had in de bestrijding van de productie van ketterse boeken in de Nederlandse steden. Degenen die zich op dit gebied wilden bewegen, uit godsdienstige of commerciële beweegredenen, of allebei, konden beter elders, bijvoorbeeld in Emden, net over de grens met Duitsland hun geluk beproeven. Dit alles kan mede verklaren waarom Hollandse drukkers hun activiteiten concentreerden op de productie van veilige uitgaven voor de thuishmarkt. Een groot deel hiervan bestaat

namelijk uit katholieke devotionele werken, en er is wel gesuggereerd dat deze boeken met name waren bestemd voor de talrijke kloosters in de regio. [5]

Pas aan het einde van de jaren '60 begint in deze situatie verandering te komen, tengevolge van een aantal ingrijpende en onderling gerelateerde ontwikkelingen op politiek, economisch, godsdienstig en cultureel gebied. Ze kunnen hier slechts kort worden aangeduid. Een factor was natuurlijk de politieke onrust in de Nederlanden als gevolg van het verzet tegen het repressieve en centralistische bewind van de Spaanse koning Philips II. Binnen korte tijd werd uit deze opstand de Nederlandse Republiek geboren, maar deze nieuwe staat, feitelijk niet meer dan een verbond van zeven semi-onafhankelijke provincies, ontbeerde de controlemiddelen van een centrale autoriteit. In de praktijk betekende dit dat Noord-Nederlandse drukkers en boekverkopers een aanmerkelijk grotere vrijheid genoten dan hun collega's in het buitenland. [6]

De scheiding tussen de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden had ook grote economische gevolgen. De oorlog die in 1568 was uitgebroken richtte vooral grote schade aan in het Zuiden, niet alleen doordat de handel en nijverheid in ernstige mate werden ontwricht, maar ook omdat een groeiende stroom van godsdienstige en economische vluchtelingen op gang kwam. Het overgrote deel van hen kwam naar de Noordelijke Nederlanden. Zij brachten kennis en kunde op allerlei gebied met zich mee, maar ook de wil om zich een nieuw bestaan op te bouwen, en daarmee leverden zij een grote bijdrage aan de herleving van de economie in de Republiek. Velen van deze nieuwkomers hadden in het Zuiden, in steden als Antwerpen, Gent, Brugge en Leuven, in het boekenbedrijf gewerkt, als lettergieters, zettters, drukkers, boekverkopers en boekbinders, en snel zetten zij nieuwe bedrijven op in het Noorden. Daarbij kwam dat nadat in 1585 Antwerpen in handen van Spaanse troepen was gevallen, de Westerschelde door Zeeuwse en Hollandse schepen werd afgesloten, met als gevolg dat de Antwerpse handel, en zeker ook de sterk internationaal georiënteerde boekhandel, werd afgeknepen.

6. Willem Willemsz Thybaut, Portret van Philips II. Carton voor een glas-in-lood venster in de Leidse St. Joris Doelen, 1587. Regionaal Archief Leiden.
Het autocratische en intolerante bestuur van de Spaanse koning Philips II resulteerde uiteindelijk in het ontstaan van de Nederlandse Republiek der Zeven Verenigde Provinciën.

7. *Otto van Veen, Het ontzet van Leiden op 3 oktober 1574, ongedateerd. Rijksmuseum, Amsterdam.*
Op dit dramatische schilderij is te zien hoe de watergeuzen zojuist de stad hebben bevrijd van de Spaanse belegeraars en haring en wittebrood uitdelen onder de uitgehongerde bevolking.

Gunstig voor de ontwikkeling van de boekhandel in het Noorden was ook de geleidelijke protestantisering, en dan vooral calvinisering van de bevolking. Doordat individuele lezing van de bijbel en andere godsdienstige teksten een integraal onderdeel vormde van de protestantse geloofspraktijk, werden onderwijs, en bijgevolg geletterdheid gestimuleerd. Buitenlanders die rond 1600 de jonge Republiek bezochten, verbaasden zich over de hoge mate van geletterdheid.

Weer een andere factor was de toenemende invloed van de Renaissance en het Humanisme op het culturele en intellectuele leven, op het gebied van de muziek, de literatuur, de kunst en wetenschap. Ook hier speelden de vluchtelingen uit het Zuiden, die meer vertrouwd waren met de verfijnde Frans-Bourgonische cultuur, een grote rol, in zo'n mate zelfs dat het ergernis wekte onder de autochtone bevolking.

Het effect van deze ontwikkelingen op de uitgeverij en boekhandel is overal in de Republiek waar te nemen, maar Leiden vormt een geval apart, omdat hier dit proces met grotere intensiteit en snelheid lijkt te hebben plaatsgevonden, en ook omdat er tot op zekere hoogte van boven af sturing aan werd gegeven. Het begon allemaal met de dramatische reeks van gebeurtenissen in de eerste helft van de jaren '70. Leiden was in de zomer van 1572 overgegaan naar de kant van de Prins van Oranje en had de katholieke eredienst afgeschafte ten gunste van het calvinisme, nadat op instigatie van radicale elementen opnieuw een beeldenstorm in de stad had plaatsgevonden. De Spanjaarden reageerden door de stad tot twee maal toe te belegeren, eerst in 1573 en opnieuw in 1574. Vooral het tweede beleg, dat van mei tot oktober 1574 duurde, was een zwarte periode. Geschat wordt dat zo'n 5.000 mensen bezweken aan de gevolgen van honger en pest. Het garnizoen, onder leiding van de Noordwijkse edelman Jan van der Does, beter bekend als Janus Dousa, hield echter stand en toen de stad uiteindelijk op 3 oktober werd ontzet door een vloot van Willem van Oranje die de stad kon bereiken doordat het omringende land onder water was gezet [7], was er een algemeen gevoel van opluchting dat het ergste nu voorbij was en dat een nieuw tijdperk was aangebroken. Dit optimisme vinden we ook terug in de bijdrage die stadssecretaris Jan van Hout, die eveneens een belangrijke rol tijdens het beleg had gespeeld, in 1575 schreef in het album amicorum van zijn vriend Janus Dousa. [8] Hierin dankt hij Dousa voor de hechte vriendschap, gesmeed tijdens het beleg.

De beloning voor de volharding van de stad kwam enkele maanden later, toen Willem van Oranje, zonder twijfel onder inblazing van Dousa en Van Hout, besloot om in Leiden een universiteit te stichten, de eerste van de Noordelijke Nederlanden. Deze instelling moest dienen, zoals de prins het verwoordde in een beroemde brief van 28 december 1574 aan de Staten van Holland en Zeeland, 'tot een vast stuensel ende onderhoudt der vryheit ende goede wettelicke regeringe des lants niet alleen in zaeken der religie,

8. Bijdrage van Jan van Hout aan het album amicorum van Janus Dousa. Universiteitsbibliotheek, Leiden. Op 2 december 1575 schreef de Leidse stadssecretaris Jan van Hout een fraai geornamenteerd gedicht in het vriendenalbum van Janus Dousa, bevelhebber van het stedelijk garnizoen tijdens het beleg, waarin hij hun 'geduyrige ende onveranderlicke vrantscappe' bezingt.

9. Feestelijke optocht ter gelegenheid van de opening van de Leidse universiteit op 8 februari 1575. Anonieme gravure. Universiteitsbibliotheek, Leiden. Deze prent vol allegorie en symboliek zegt veel over de ideologie van de jonge, op humanistische leest geschoeide Leidse universiteit. >

maer oock in tgene den gemeynen borghelicken welstandt belanght.' Door dit sterke accent op het maatschappelijk nut van de universiteit onderscheidde de Leidse academie zich van andere instellingen van hoger onderwijs in Europa. Op 8 februari 1575 opende de universiteit haar deuren. [9] Na het beleg begon ook de bevolking van de stad snel toe te nemen, vooral dankzij de instroom uit de Zuidelijke Nederlanden. Volgens een bron uit 1588 werd de stad, 'voor eenighe jaeren geheel

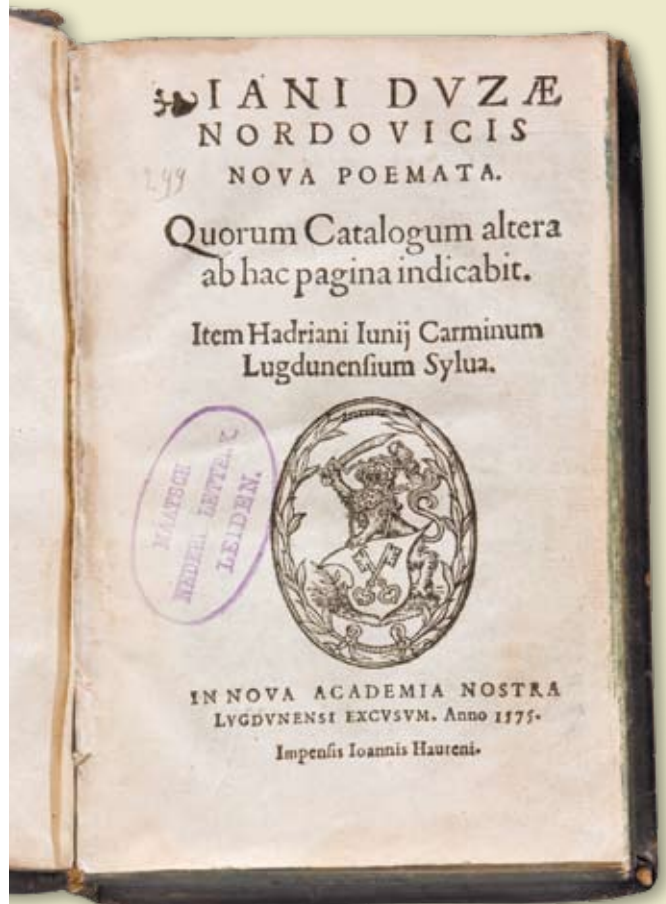
10. *Roelof Willemsz van Culemborg, Familieportret van Janus Dousa, ca. 1590. Stedelijk Museum De Lakenhal, Leiden. De Noordwijkse edelman, militair, bestuurder en dichter Janus Dousa (Jan van der Does) was getrouwd met Elisabeth (Ida) van Zuylen van der Haer, bij wie hij twaalf kinderen verwekte. Negen van hen staan afgebeeld op dit fraaie schilderij, onder hen ook Dousa's veelbelovende zoon Janus jr.*

Maar er was ook een 'nieuwe boekhandel' in wording. In 1575 publiceerde Janus Dousa [10], die behalve diplomaat en militair ook dichter en humanistisch geleerde was, een tamelijk persoonlijke verzameling van Latijnse gedichten over het beleg en ontzet van Leiden en de stichting van de universiteit, waarvan hij naast initiatiefnemer inmiddels ook de eerste curator was. Deze bundel, getiteld *Poemata nova*, was volgens het titelblad gedrukt 'in nova academia nostra Lugdunensi' op kosten van Jan van Hout, aan wie ook een van de gedichten was opgedragen. [11] De naam van de drukker wordt nergens vermeld. Onderzoek heeft evenwel uitgewezen dat deze een zekere Andries Verschout is geweest. Hij was kort tevoren naar Leiden gekomen uit Antwerpen, waar hij had gewerkt in de Officina Plantiniana. Gedurende de eerste jaren na de stichting van de universiteit lijkt hij te hebben gefunctioneerd als een soort van onofficiële academiedrukker, totdat de curatoren – lees Janus Dousa – er in 1577 in slaagden om een andere, veel bekender drukker uit Antwerpen naar Leiden te lokken, in de persoon van Willem Silvius.

Silvius had meer dan uitstekende papieren. In de jaren '60, voor het uitbreken van de Opstand, was hij drukker van koning Philips II geweest, en in 1577 bezette hij nog altijd de functie van stadsdrukker van Antwerpen. Bovendien had hij in 1568 een protestants Nieuw Testament in het Frans gedrukt, waarvoor hij als straf enkele maanden was opgesloten. En, het is geen toeval, in 1569 was hij de uitgever geweest van de eerste gedichtenbundel van Janus Dousa, de *Epigrammata*. De Staten van Holland, die de universiteit financierden, waren zo gretig om Silvius naar Leiden te krijgen dat zij hem naast een jaarlijkse toelage van 300 gulden een zeer ruime vergoeding van 2400 gulden toezegden voor het transport en inrichting van zijn drukkerij. Als tegenprestatie werd van hem verwacht dat hij alles – dat wil zeggen ‘alle historien, boeken, plaacaaten, ordonanntien ende andere stukken’ – zou drukken wat hem door de universiteit werd opgedragen en dat hij tevens zou zorgen voor een geregelde aanvoer van nieuwe wetenschappelijke literatuur uit het buitenland. Daar boven op werd hij benoemd tot drukker van de Staten van Holland. De moeite die men nam om zo’n gerenommeerde drukker naar Leiden te halen laat geen twijfel over het belang dat in de kring van de oprichters van de universiteit aan de drukpers als instrument voor de verspreiding van kennis werd gehecht.

Willem Silvius heeft zijn ambt in Leiden maar kort vervuld. Hij stierf al in 1580, en in de drie jaar van zijn werkzaamheid heeft hij maar een klein aantal werken gedrukt. Met de universiteit wilde het aanvankelijk niet erg vlotten en bijgevolg bracht hij veel van zijn tijd door in Antwerpen. Hij werd opgevolgd door zijn zoon Carel, en ook die heeft het niet lang volgehouden, naar eigen zeggen omdat hij te jong was om de last van het dubbele ambt van drukker van de universiteit en Staten te dragen. Desalniettemin was Carel verantwoordelijk voor de druk van twee van de beroemdste teksten van de Nederlandse Opstand, de *Apologie* van Willem van Oranje, waarin de prins zich verdedigde tegen de ban die over hem was uitgesproken door Philips II, en de tekst van de zogenoemde ‘Akte van Verlatinge’, waarin de Staten Generaal de

11. Janus Dousa, *Poemata nova* (Leiden: voor Jan van Hout, 1575). Universiteitsbibliotheek, Leiden.
Op het titelblad van Dousa's tweede gedichtenbundel wordt de naam van de drukker niet vermeld, wel dat het boekje was uitgegeven 'in nova academia nostra Lugdunensi' op kosten van Jan van Hout.

Spaanse koning van de heerschappij over de Nederlanden vervallen verklaarden. Beide boekjes werden door Carel Silvius in 1581 in verschillende talen gedrukt als onderdeel van een succesvol propaganda offensief tegen Spanje. [12 en 13] Voor het Leidse boekenbedrijf lag de betekenis van de activiteit van vader en zoon Silvius echter vooral in het signaal dat daarmee werd gegeven aan andere drukkers en boekverkopers om zich in Leiden te vestigen. Inderdaad zien we vanaf 1580 steeds meer van hen in Leiden arriveren, temeer daar de universiteit haar kinderziekten had overwonnen en naast geleerden van naam ook steeds meer studenten wist aan te trekken.

Zo vestigde zich in 1580 Louis Elzevier in de stad, stamvader van een van de beroemdste Nederlandse uitgevershuizen van de zeventiende eeuw. Hij had eerder in Antwerpen bij Christoffel Plantijn gewerkt, en vervolgens in Luik en Douai en begon nu een boekhandel op het Rapenburg tegenover het Academiegebouw. Behalve zijn hoofdzakelijk academisch georiënteerde uitgevers- en boekhandelsactiviteiten – hij was ook de eerste die in Leiden een boekenveiling hield met behulp van een gedrukte veilingcatalogus –, werkte hij als boekbinder voor de universiteitsbibliotheek en was hij pedel van de universiteit. Elzevier drukte overigens niet zelf; de grote faam van de Elzeviers als drukkers dateert vanaf het moment dat zijn kleinzoon Isaac Elzevier in 1616 een eigen drukkerij opzette. Vier jaar later werd Isaac tot universiteitsdrukker benoemd, een ambt dat vervolgens bijna een eeuw in de familie zou blijven.

In 1584 horen we voor het eerst van de aanwezigheid van een Engelse drukker, Thomas Basson. Hij was afkomstig uit de buurt van Cambridge en had een tijd een Keulen gewerkt. Nu begon hij een boekwinkel en drukkerij op het Rapenburg, waar hij ook boeken voor andere uitgevers drukte. Weer een paar jaar later vestigde zich de uit Gelderland afkomstige Hendrick Lodewijcksz van Haestens. Hij was een uitstekende drukker, die zowel voor eigen rekening werkte als in opdracht van anderen.

Tegelijkertijd verschenen lokale drukkers en boekhandelaars op het toneel. Een nauwe samenwerking

12. *Willem van Oranje, Apologie, ofte verantwoordinge ... teghen den ban ofte edict ... (Leiden: Carel Silvius, 1581). Koninklijke Bibliotheek, Den Haag.*

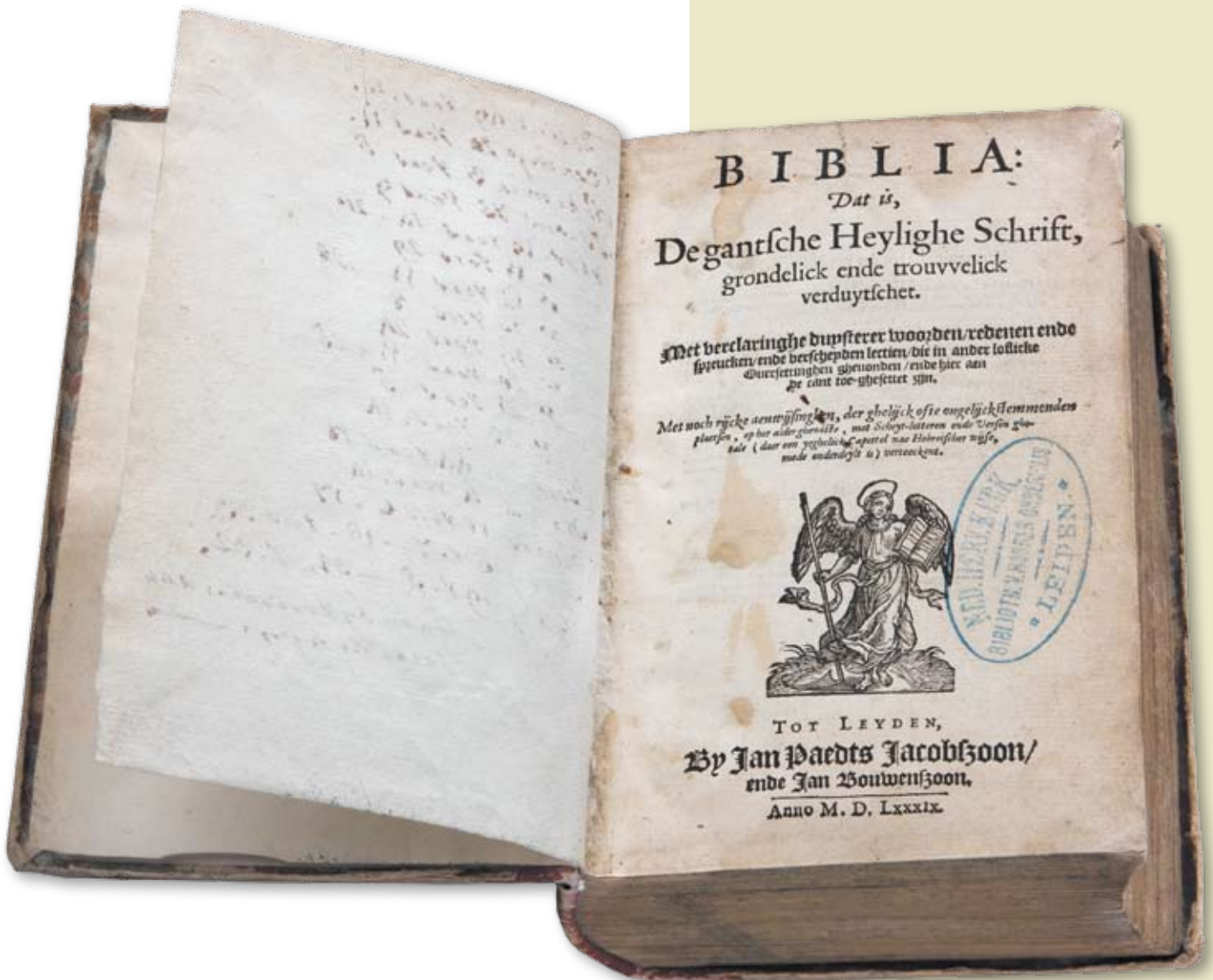
13. *Placcaert vande Staten Generael ... By den welcken ... men verklaert den coninck van Spaegniën vervallen van de ... heerschappij van dese ... Nederlanden ... (Leiden: Carel Silvius, 1581). Universiteitsbibliotheek, Leiden.*

14. Biblia: Dat is, de gantsche Heylighe Schrift ... (Leiden: Jan Paedts Jacobszoon en Jan Bouwens, 1589). Universiteitsbibliotheek, Leiden.

De in Leiden geboren uitgevers/drukkers Jan Paedts Jacobszoon en Jan Bouwens hebben in de decennia rond 1600 talloze boeken geproduceerd. Daaronder zijn verschillende bijbels in de zogenoemde 'Deux Aes' vertaling, die vooral bij calvinisten in gebruik was.

bestond tussen Jan Paedts Jacobsz, een geboren Leidenaar die vanwege zijn protestantse geloofsovertuiging een tijd in Norwich in Engeland had doorgebracht, en de lokale drukker Jan Bouwensz. Behalve academisch drukwerk in het Latijn en het nodige Nederlandse gelegenheidsdrukwerk legden zij zich toe op de productie van protestantse bijbels, testamenten en psalmboeken in allerlei formaten, waarnaar inmiddels een welhaast onverzadigbare vraag bestond. [14] In 1600 werd Paedts aangesteld als academiedrukker.

Een opmerkelijk initiatief was ondertussen genomen door Jan van Hout. In 1577 installeerde hij in het Leidse stadhuis aan de Breestraat een stedelijke drukkerij, de eerste van zijn soort in de Nederlanden.

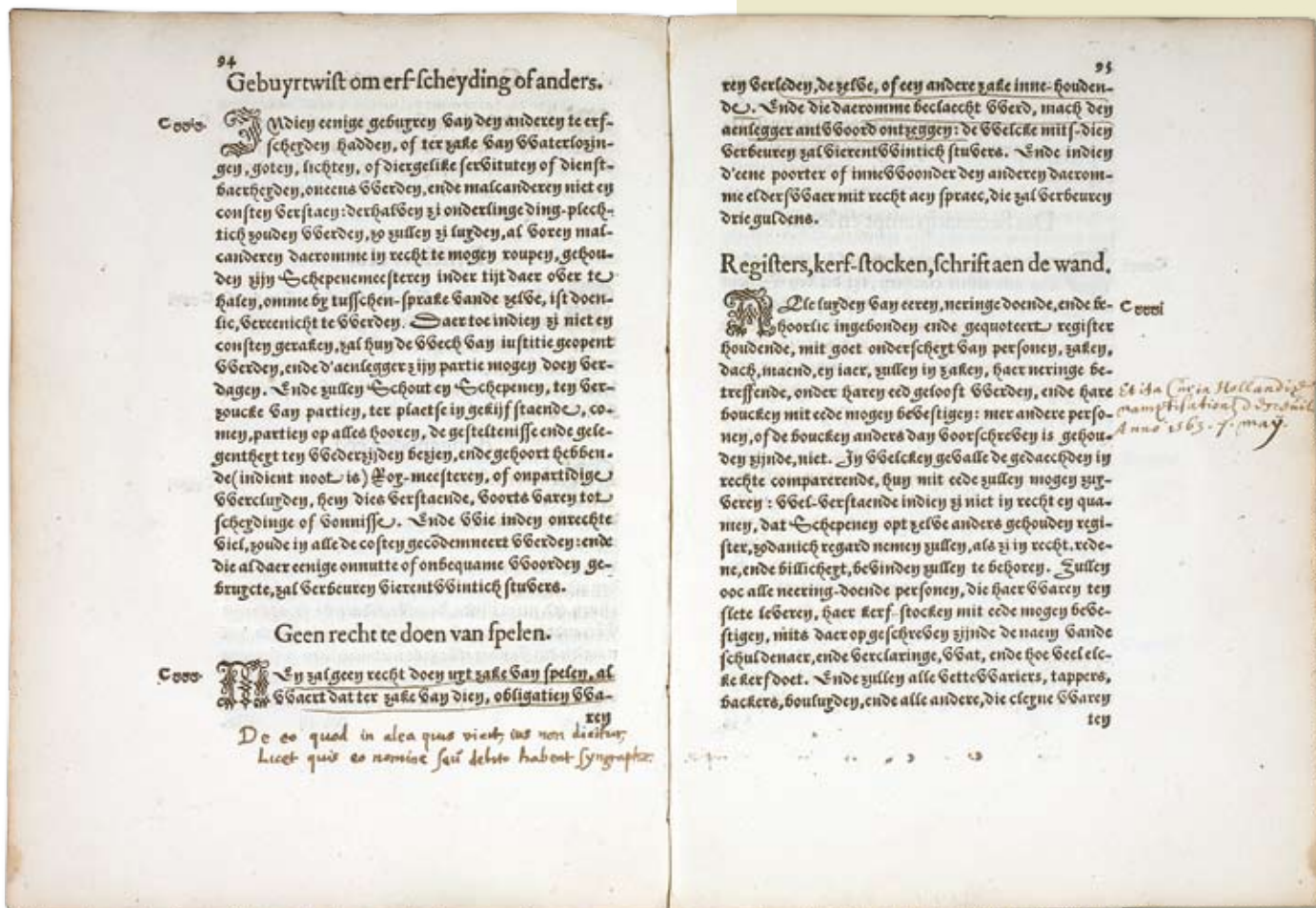

15. Letterproef van de zogenoemde 'Raadhuis Pers', 1600. Regionaal Archief Leiden.
De door Jan van Hout in 1577 opgezette stadhuisdrukkerij was uitgerust met romeinse en gotische letters, waaronder een fraaie 'geschreven' letter (of civilité) in verschillende corpgrootten, vervaardigd door de Gentse lettersnijder Hendrick van den Keere.

16. Keuren der stad Leyden des graefschaps van Holland (Leiden: Raadhuis Pers, 1583). Universiteitsbibliotheek, Leiden.
De stadhuisdrukkerij van Jan van Hout drukte vooral officiële stedelijke publicaties, zoals deze verzameling keuren. In dit exemplaar heeft Van Hout eigenhandig aantekeningen gemaakt.

Deze beschikte over een drukpers en een klein maar goed assortiment aan lettertypen, die Van Hout had betrokken van gerenommeerde Vlaamse lettergieters. [15] Gedurende een lange reeks van jaren werd deze zogenoemde 'Raadhuis Pers' gebruikt voor de druk van allerlei officiële stedelijke proclamaties, zoals keuren en ordonnanties. [16] Op een schilderij van de Leidse schilder Isaac Claesz van Swanenburg is Van Hout te zien, terwijl hij vanaf het bordes van het stadhuis een dergelijke keur op de neringen van Leiden 'afroept' [17], maar tegelijkertijd zorgde hij er voor dat de tekst ook in druk werd verspreid, hetgeen een belangrijke stap vooruit was in de communicatie tussen de stedelijke overheid en haar burgers.

De belangrijkste gebeurtenis voor de toekomst van het Leidse boekenbedrijf was evenwel de komst, in 1583, van de grootste drukker van de Lage Landen,

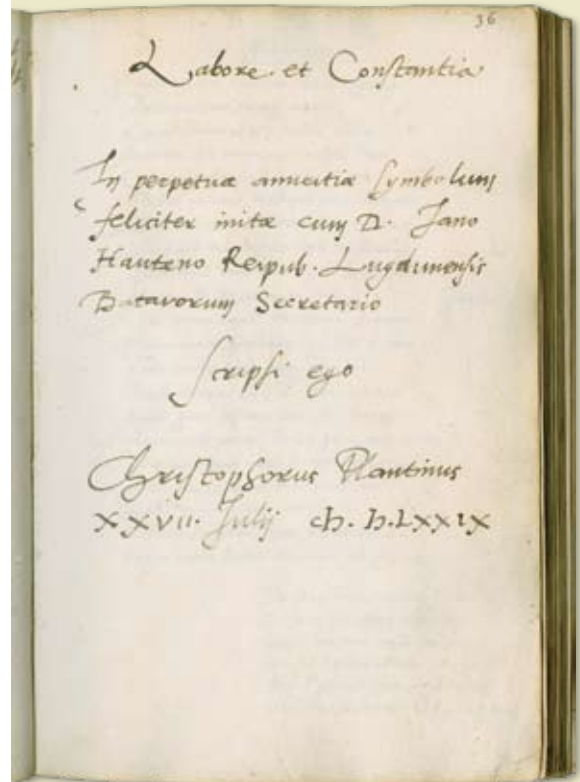

17. Isaac Claesz van Swanenburg,
*De verlening van de keuren op de neringen
aan de stad Leiden, ca. 1600.*
Stedelijk Museum De Lakenhal, Leiden.
Het hervonden élan in Leiden in de laatste
decennia van de zestiende eeuw blijkt ook
uit dit allegorisch schilderij op de verlening
van nieuwe regelgeving voor de stedelijke
nijverheid ('Die neringhe'). Op de achter-
grond leest Jan van Hout deze keuren voor
aan de samengestroomde ondernemers.

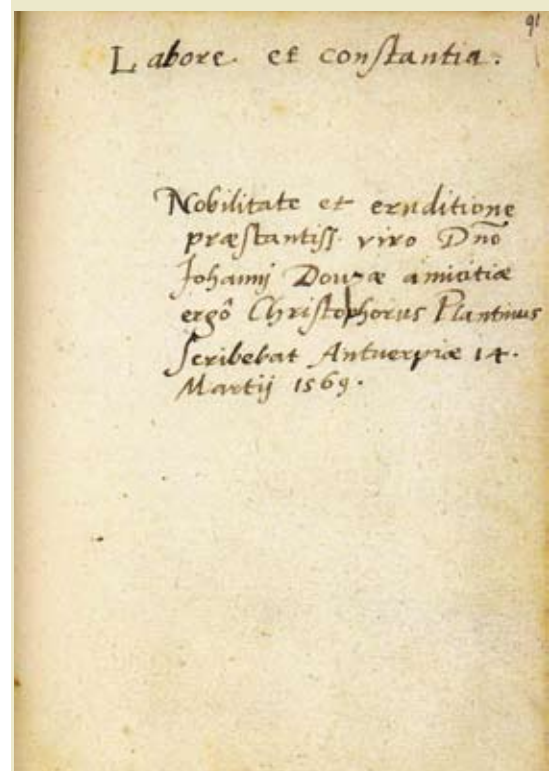
Christoffel Plantijn. De eerste contacten tussen Plantijn en Leiden dateren van juli 1579, toen de Antwerpse drukker een kort bezoek bracht aan Leiden. Hij verbleef toen in het huis van zijn vriend, en bestverkopende auteur uit zijn fonds, Justus Lipsius, die het jaar tevoren in Leiden als hoogleraar was benoemd en het inmiddels al had gebracht tot rector magnificus. Tijdens dat bezoek ontmoette hij ook Jan van Hout, wiens album amicorum hij van een inscriptie voorzag. Ook Janus Dousa zal hij bij die gelegenheid hebben ontmoet, maar zij kenden elkaar al langer. In 1569 had Plantijn reeds een bijdrage in

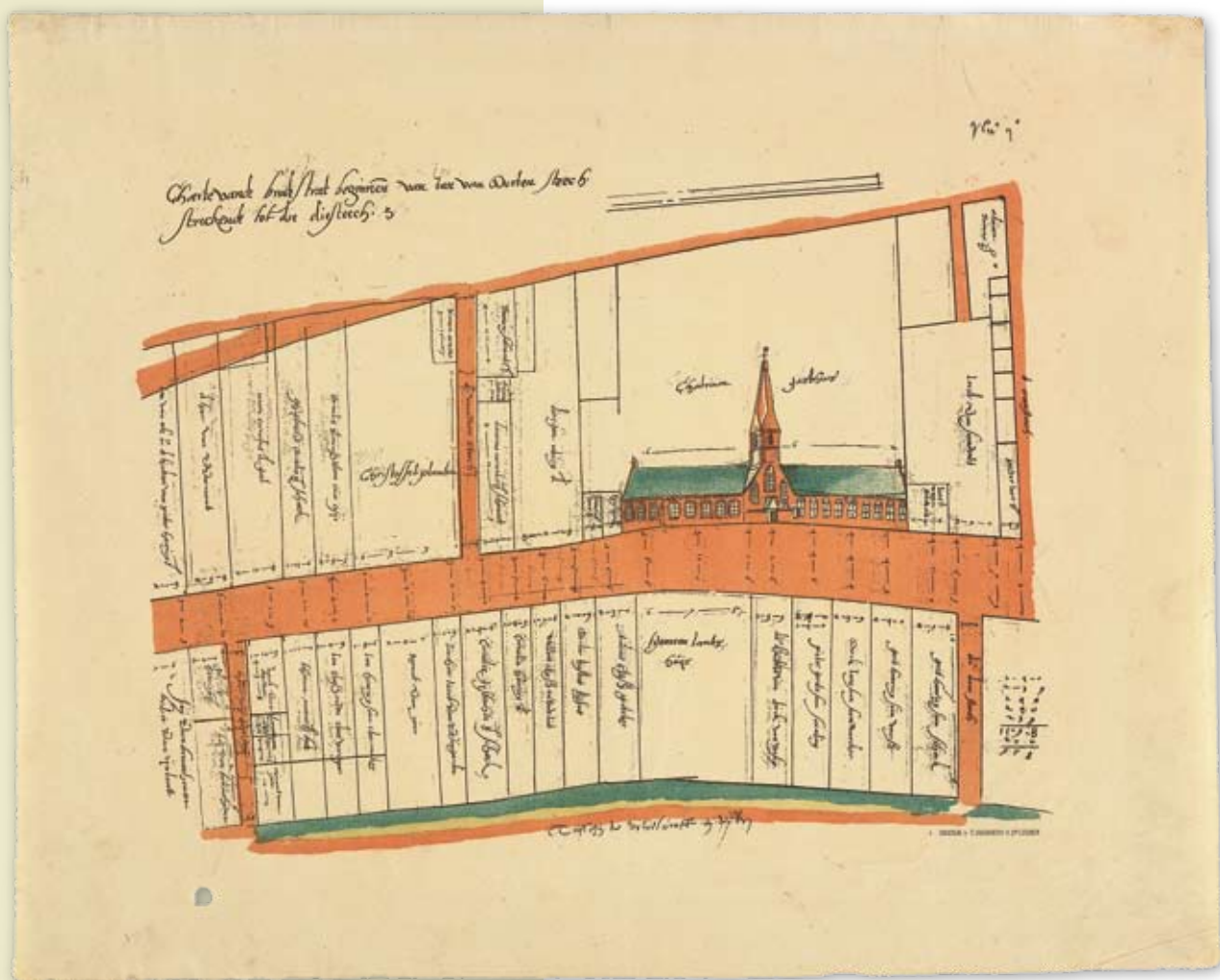
diens album geschreven. [18 en 19] Onduidelijk is of bij deze gelegenheid al is gesproken over de mogelijke komst van Plantijn naar Leiden. Vast staat in ieder geval dat Plantijn met zowel Dousa als Lipsius doorlopend in contact bleef. Zo schreef Dousa in een niet nader gedateerde brief uit 1580 aan Plantijn, die hij betitelt als de 'bloem van de drukkers van Frankrijk' (Plantijn was Fransman van geboorte), dat hij hoopte dat op de voorgenomen uitgave van zijn commentaar op Sallustius nog vele andere zouden volgen. Het lijkt dan ook geen twijfel dat Lipsius, Dousa en Van Hout maar al te graag zagen dat Plantijn naar Leiden kwam. En hun wens werd weldra vervuld. In 1582 kocht Plantijn een groot en fraai pand aan de Breestraat [20], waarheen hij drie van zijn Antwerpse drukpersen en een grote voorraad lettermateriaal en andere benodigdheden liet overbrengen. Op 1 mei 1583 werd hij benoemd tot academiedrukker, als opvolger van Carel Silvius.

Er is veel geschreven over de motieven van Plantijn om naar Leiden te komen. Gesuggereerd is dat hij in Leiden een 'reservebedrijf' wilde opzetten voor het geval de grond hem in Antwerpen na een inname van de stad door Spaanse troepen te heet onder de voeten zou worden. Zeker waren er in de Zuidelijke Nederlanden genoeg lieden die twijfelden aan zijn rechtzinnigheid in de katholieke leer, ook vanwege zijn contacten met het zogenoemde 'Huis der Liefde'. Waarschijnlijker is evenwel dat Plantijn de toekomst van zijn oudste dochter Margaretha en haar echtgenoot Franciscus Raphelengius wilde veilig stellen. Samen met Plantijns andere schoonzoon Jan Moretus werkte Raphelengius in de Officina Plantiniana, maar zou calvinistische geloofsovertuiging maakte zijn toekomst in de Scheldestad in het geval van een Spaanse verovering ongewis. Het lijkt erop dat Raphelengius vanaf het begin voorbestemd was om naar Leiden te komen. Daar kwam nog bij dat hij een oriëntalist van naam was, die wellicht een betrekking kon vinden aan de jonge Leidse universiteit. In ieder is dit ook wat gebeurde. Kort na de val van Antwerpen (augustus 1585) keerde Plantijn terug naar Antwerpen en enkele maanden later, in januari 1586 kwam

18-19. Bijdragen van Christoffel Plantijn in het album amicorum van respectievelijk Jan van Hout (boven) en Janus Dousa (onder). Stedelijk Museum De Lakenhal, Leiden / Universiteitsbibliotheek, Leiden.

20. Salomon Davidsz van Dulmenhorst, *Plattegrond van de Breestraat ter hoogte van de Vrouwesteeg, ca. 1590. Regionaal Archief, Leiden.*

In 1582 kocht Christoffel Plantijn het grote huis 'Assendelft' aan de Breestraat, waarin hij zijn drukkerij, lettergieterij en boekwinkel onderbracht. Het pand liep helemaal door tot aan de Rijn.

21. Justus Lipsius, *De constantia libri duo (Leiden: Christoffel Plantijn, 1584). Universiteitsbibliotheek, Leiden.*

In deze neo-stoïcijnse verhandeling over de standvastigheid geeft Justus Lipsius zijn tijdgenoten een leidraad hoe zich te gedragen bij voor- en tegenspoed. Dit exemplaar is afkomstig van Lipsius zelf, die op het titelblad voor een eventuele nieuwe druk de woorden 'postrema editio' (laatste druk) toevoegde.

Raphelengius met zijn gezin naar Leiden. Weldra werd hij aangesteld tot universiteitsdrukker, en kort daarop kreeg hij ook een benoeming als hoogleraar Hebreeuws.

Gedurende de ruim dertig jaar lange werkzaamheid van de Officina Plantiniana in Leiden – van 1583 tot 1619 – domineerde de onderneming, bestaande uit een lettergieterij, drukkerij, en boekhandel het Leidse boekenbedrijf, vanwege haar prestige, uitrusting, en de aard, omvang en kwaliteit van de productie.

De uitgeverij gaf vrijwel al het werk van Justus Lipsius gedurende zijn Leidse tijd uit, waaronder verscheidene edities van diens beroemde traktaat *De constantia* (1584), dat overigens ook verscheen met een Antwerps adres om de verkoop in het Zuiden mogelijk te maken.

[21] Maar ook de geschriften van andere vooraanstaande geleerden kwamen hier van de pers. Een bijzondere plaats in het fonds wordt ingenomen door het werk van Scaliger. Nog voordat de grote geleerde in Leiden was aangekomen als opvolger van Lipsius,

765 B 22

IVSTI LIPSI
DE CONSTANTIA
LIBRI DVO,

Qui alloquium præcipuè conti-
nent in Publicis malis.

Postrema editio.

LVGDVNI BATAVORVM.
Ex officina Christophori Plantini.
cIo. Io. LXXXIV.

ACADIVGD

22. *Josephus Justus Scaliger, Opus de emendatione temporum ... (Leiden: Officina Plantiniana Francisci Raphelengii, 1598). Universiteitsbibliotheek, Leiden. Scaliger werkte vele jaren aan deze vergelijkende studie over de historische chronologie, waarin hij de tijdrekeningen van verschillende culturen met elkaar in overeenstemming probeerde te brengen.*

had de Franse ambassadeur in Den Haag al aan hem geschreven dat de drukkerij van Raphelengius de best geoutilleerde in het land was en dat alles dat hij zou willen publiceren, daar gedrukt kon worden. Inderdaad verscheen bijna al het werk van Scaliger bij Raphelengius, bijna altijd in folio formaat, om daarmee de uitzonderlijke status die Scaliger in Leiden genoot uit te drukken. Franciscus Raphelengius liet zelfs een Arabische letter snijden voor de nieuwe editie van Scaligers magnum opus, zijn werk over de historische chronologie *De emendatione temporum* van 1598. [22]

Maar de 'Officina Plantiniana apud Raphelengii's' drukte ook tal van edities van klassieke schrijvers, Griekse en Hebreeuwse bijbels, embleemboeken, de eerste maritieme atlas (Lucas Jansz Waghenaers *Spiegel der zeevaart*), grammatica's en woordenboeken, muziek, rederijkerspoëzie, alsmede een grote hoeveelheid academisch gelegenheidsdrukwerk. En vanzelfsprekend vinden we ook Janus Dousa en Jan van Hout, die toch beschouwd moeten worden als de voornaamste aanstichters van de herleving van het Leidse boekenbedrijf, in de fondslijst.

We weten over het reilen en zeilen van de Plantijnse werkstede in Leiden relatief veel, doordat in het Museum Plantijn-Moretus in Antwerpen een deel van een briefwisseling wordt bewaard tussen Franciscus Raphelengius en zijn zonen in Leiden en Plantijns opvolgers in Antwerpen, de Moretussen. In deze briefwisseling wordt zowel over familie zaken als over de bedrijfsvoering gesproken. Wat betreft het eerste kunnen we opmaken dat de Raphelengii in Leiden veel last hadden van heimwee naar de gelukkige tijd die ze in Antwerpen hadden beleefd. Franciscus Raphelengius kon in Leiden moeilijk aarden en leed aan neerslachtigheid. 'Wij dienen tot niets anders op deze aarde', zo schreef hij enkele jaren voor zijn dood, aan zijn zwager Moretus, 'dan om een kuil in de aarde te vullen.' En zijn zoon Franciscus jr. plaatstekende een van zijn brieven met het veelzeggende 'En la melancholique ville de Leiden.'

Maar de correspondentie verschaft ook inzicht in de bedrijfsvoering van de Leidse onderneming.

23. *Gegraveerd drukkersmerk van de Leidse Officina Plantiniana met het embleem van de passer en het beroemde motto 'Labore et constantia'. Universiteitsbibliotheek, Leiden.*

Hoewel de Raphelengii nog altijd kunnen worden beschouwd als geleerde uitgevers in de traditie van beroemde voorgangers als Aldus Manutius in Venetië, Johann Froben in Basel en de Estiennes in Parijs, gingen zij in commercieel opzicht tamelijk bedachtzaam te werk. In 1590 schreef Franciscus jr. aan zijn oom Jan Moretus dat zij zich Leiden wilden beperken tot de druk van vooral wetenschappelijke en geleerde boeken, door hem omschreven als de 'auteurs bonarum literarum'. Maar daarbij wilden zij geen risico nemen, de 'sortes pesantes' – omvangrijke en kapitaalintensieve boeken – lieten zij over aan groter en machtiger uitgevershuizen, zelf beperkten zij zich liever tot de veiliger 'petites sortes', zoals uitgaven van klassieke auteurs. Evenmin hadden zij de behoefte zich te begeven op het terrein van uitgesproken politieke of godsdienstige publicaties. Alleen Christoffel Raphelengius, in navolging van zijn vader, maar in tegenstelling tot zijn broers Franciscus jr. en Joost, een overtuigd calvinist, heeft zich hier enkele malen aan bezondigd, maar zoals Franciscus jr. later aan Moretus schreef: 'Dieu luy pardoint, erreore peccavit, non malignitate.'

Desalniettemin hebben de Raphelengii, in weerwil van hun bescheiden pretenties, een zowel in kwantitatief als kwalitatief opzicht indrukwekkende fondsluist op de markt gebracht. [23] Het is dan ook de Leidse Officina Plantiniana geweest, die Leiden als boekhandelscentrum definitief op de kaart van Europa heeft gezet. Het bedrijf zette een typografische standaard en bood een bedrijfsmatig model waar tijdgenoten en latere uitgevers, befaamde huizen als die van de Elzeviers, Maire, Hackius, Van der Aa, Luchtmans en zo vele anderen, zich op konden richten. Jordaan Luchtmans was er dan ook zeer trots op, dat dankzij zijn huwelijk met Sara van Musschenbroek, nazaat van de Leidse geelgieter Adriaen van Musschenbroek, die in 1612 was getrouwd met Maaïke van Ravelingen, dochter van Christoffel Raphelengius en achterkleindochter van Plantijn, ook in zijn aderen het bloed van deze grote drukkers stroomde.

Paul Hoftijzer (1954) is bijzonder hoogleraar in de geschiedenis van het Nederlandse boek in de vroegmoderne tijd vanwege de Dr. P.A. Tiele-Stichting aan de Universiteit Leiden.

Literatuur

- A.Th. Bouwman, B.P.M. Dongelmans, P.G. Hoftijzer, E.T. van der Vlist, C. Vogelaar, *Stad van boeken. Handschrift en druk in Leiden, 1260-2000* (Leiden, 2008).
- J.G.C.A. Briels, *Zuidnederlandse boekverkopers en boekdrukkers in de Republiek der Verenigde Nederlanden omstreeks 1570-1630. Een bijdrage tot de kennis van de geschiedenis van het boek* (Nieuwkoop, 1974).
- , *De Zuidnederlandse immigratie 1572-1630* (Haarlem, 1978).
- H. de la Fontaine Verwey, 'Het Hollandse wonder', in *Boeken in Nederland. Vijfhonderd jaar schrijven, drukken en uitgeven* (Amsterdam, 1979), pp. 46-64. Herdrukt in idem, *Uit de wereld van het boek*, dl. IV, *Boeken, banden en bibliofielen* ('t Goy-Houten, 1997), pp. 27-68.
- E. van Gulik, 'Drukkers en geleerden – De Leidse Officina Plantiniana (1583-1619)', in Th.H. Lunsingh Scheurleer & G.H.M. Posthumus Meyjes (eds.), *Leiden university in the seventeenth century. An exchange of learning* (Leiden, 1975), pp. 367-393.
- C.L. Heesakkers & W.M.S. Reinders, *Genoeglijk bovenal zijn mij de Muzen. De Leidse Neolatijnse dichter Janus Dousa (1545-1604)* (Leiden, 1993).
- P.G. Hoftijzer, 'De houding van de Moretussen en de Van Ravelingens tegenover het Plantijnse erfgoed', in M. de Schepper & F. de Nave (red.), *Ex officina Plantiniana Moretorum. Studies over het drukkers-geslacht Moretus* (Antwerpen, 1996) [= *De Gulden Passer*, 74 (1996)], pp. 41-57.
- J. Koppenol, *Leids heelal. Het Loterijspel (1596) van Jan van Hout* (Hilversum, 1998).
- R.C.J. van Maanen (eindred.) & S. Groenveld (red.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad*, dl. II: 1574-1795 (Leiden, 2003).
- W. Otterspeer, *Groepsportret met dame. Het bolwerk van de vrijheid. De Leidse universiteit 1575-1672* (Amsterdam, 2000).
- P. Valkema Blouw, 'De eerste drukkers voor de stad Leiden (1574-78): Jan Moyt Jacobsz. en Andries Verschout', in J.W. Marsilje et al. (red.), *Uit Leidse bron geleverd. Studies over Leiden en de Leidenaren in het verleden, aangeboden aan drs. B.N. Leverland bij zijn afscheid als adjunct-archivaris van het Leidse Gemeentearchief* (Leiden, 1989), pp. 407-416.
- Voet, L., *The Golden Compasses. A history and evaluation of the printing and publishing activities of the Officina Plantiniana*, 2 vols. (Amsterdam etc., 1972).